

Алтаева Динара Исаковнанын «Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы» аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине расмий оппоненттин

ПИКИРИ

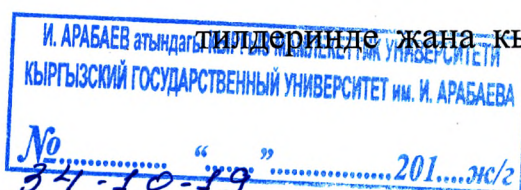
Д.И.Алтаеванын диссертациялык иши «Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы» деп аталып, кыргыз тилиндеги актуалдуу маселеге арналган. Анткени бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун табияты, анын жандоочтор менен жалпылыгы жана айырмачылыктары, семантика-грамматикалык мүнөздөмөсү атайын илимий илимий-лексикалык, грамматикалык маанилерин аныктап, изилдөөнүн объектиси болгон эмес эле.

Илимий иштин максаты – кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун табиятын иликтөө, семантика-грамматикалык топторго бөлүштүрүү, алардын жандоочтор менен айырмачылыгын жана окшоштугун системалуу түрдө сыпаттап берүү болуп эсептелет. Ушундан улам диссертант алдына конкреттүү милдеттерди койгон: жардамчы атоочтордун изилдениш тарыхы, изилдениш абалы, жардамчы атоочтордун жандоочтор менен жалпылыктары жана айырмачылыктары, жардамчы атоочтордун семантикалык топторго бөлүнүшү жана жардамчы атоочторго өтө элек айрым сөздөргө анализ жүргүзүү.

Иштин киришүүсүндө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн объектиси жана предмети, максаты жана милдеттери, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, илимий иштин жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, изилдөөчүнүн жеке салымы, изилдөөдө колдонулган методдор, иштин апробациясы, талкууланышы, иштин түзүлүшү жөнүндө маалыматтар берилген.

Диссертациялык иштин 1-бабында жардамчы атоочтордун түрк

тилдеринде жана кыргыз тилинде изилдениш тарыхына сереп салынган.

Түрк тилдеринде жардамчы атоочтор айрым окумуштууларда өзүнчө категория катары каралса, айрымдарында жандоочтордун тутумунда каралып келгендиги, бирок жардамчы атоочтор катары таанылгандыгы белгиленсе, ал эми кыргыз тилиндеги алгачкы окуу грамматикаларында бирде тактоочтун, бирде жандоочтун, бирде жардамчы сөз деген аталыштагы сөздөрдүн тобунда каралып, бирок атоочтук маани таанылбагандыгы, кийинки чыккан эмгектерде гана жардамчы атоочторду кезиктирүүгө боло тургандыгы анализге алынган. Илимий эмгекте жардамчы атоочтордун түбү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен башталары, анда кызматчы сөздөр, ошондой эле жардамчы атоочтор айтайын деген ойду даана жеткирүү үчүн, сүйлөмдөгү сөздөрдү байланыштыруу үчүн кызмат аткара тургандыгы көрсөтүлүп, тиешелүү факты-материалдар менен жабдылган. Диссертант мурда сан жагынан чектелген жардамчы атоочтордун саны (жазма эстеликтерде - 12) кийин бардык эле түрк тилдеринде өсүп отургандыгын, маселен, кыргыз тилинде 80-жылдарда 21 болсо, бүгүнкү күндө 40ка жеткендигин белгилеген.

II бапта жардамчы атоочтордун өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары калыптанышы, жардамчы атоочтордун жалпы мүнөздөмөсү жана алардын жандоочтор менен жалпылыгы жана айырмачылыктары изилденген. Атооч сөздөрдүн жардамчы атоочтордун катарына өтүүсүндөгү башкы кызматы лексикалык маанисинин солгундашы, күңүрттөнүүсү болуп эсептелери, бул кубулуш - көп убакыт ичинде аз-аздап отуруп, акырындык менен ишке ашуучу процесс экендиги түрк тилдеринин, кыргыз тилинин факты-материалдары менен талдоого алынган.

III бапта жардамчы атоочтор лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн. Диссертант жардамчы атоочторду мейкиндик жана мезгил, орун, аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор; адамдын дене бөлүктөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочторго классификациялаган. Ар бир жардамчы атоочтун баштапкы лексикалык

маанисине токтолуу менен бирге, алардын жардамчы атоочтук маанилерин ачып берген жана алар көркөм чыгармалардан жыйналган бай мисалдар менен далилдеген. Жогоруда семантикалык түрлөргө ажыратылган жардамчы атоочтордун кыргыз жана түрк тилдериндеги аталыштарын таблица түрүндө берген. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы жардамчы атоочтордун саны бүгүнкү күндө 40ка чамалап калгандыгын көрсөткөн. Ушул эле бөлүмдө кийинки мезгилде жардамчы атоочко толук өтө элек сөздөрдүн тобу (таман, желке, этек ж.б.) берилген, мындай сөздөр заттык маанилеринен көп алыстай элек болгону менен, жардамчы атоочтук милдетти да аткарып калары факты-материалдар менен тастыкталган.

Ошентип, диссертант илимий ишти жазууда алдына койгон максатын, милдеттерин толук ишке ашырган. Ар бир баптын аягында жыйынтык, иштин аягында корутунду, пайдаланылган адабияттардын тизмеси, көркөм адабияттардын тизмеси, шарттуу кыскартуулар, кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун кыскача түшүндүрмө сөздүгү берилген. Диссертациялык иш сапаттуу аткарылган жана жатык тил менен жазылган. Илимий иштин теориялык базасы кыргыз тилиндеги бай факты-материалдар менен жабдылган.

Ушулардын негизинде төмөндөгүлөрдү белгилейбиз.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу жана анын жалпы тил илимине, жалпы мамлекеттик программага (илим менен техниканын өнүгүшүнө, практикалык суроо-талапка) дал келиши.

Тандалган теманын актуалдуулугу, тил илими үчүн зарылдыгы төмөндөгү изилдөө багыттары менен түшүндүрүлөт:

- 1) бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинде жардамчы атоочтордун семантика-грамматикалык жактан топторго бөлүштүрүлбөгөндүгү;
- 2) жардамчы атоочтордун жандоочтор менен окшоштуктарынын жана айырмачылыктарынын системалуу түрдө сыпатталып иликтенбегендиги;

3) жардамчы атоочтордун пайда болушу, өнүгүшү жана калыптанышынын кыргыз тилинде буга чейин атайын иликтөөгө алынбагандыгы;

4) жардамчы атоочтордун кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ичинде алган орду, алардын өзгөчөлүктөрүнүн да колго алына электиги.

Демек, диссертант Д.И.Алтаеванын иши жекече демилге менен аткарылып, кыргыз тили илиминдеги актуалдуу маселени илимий негизде иликтеп чыгуусу менен айырмаланат.

1. Иштин диссертациялык изилдөөлөргө коюлуучу талаптарга жооп бере турган жаңылыгы.

1) түрк тилдериндеги жардамчы атоочтордун изилдениш тарыхына талдоо жүргүзүлгөндүгү;

2) түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун лингвистикалык парадигмасынын алгачкы жолу реалдуу факты-материалдар аркылуу көрсөтүлгөндүгү;

3) жардамчы атоочтордун жандоочтор менен жалпылык жана айырмачылык жактарынын ачылып берилиши;

4) жардамчы атоочторду семантикалык топторго бөлүнүшүнүн сунушталышы;

5) жардамчы атоочтук мааниге толук өтө элек сөздөрдүн тобунун белгилениши.

2. Диссертацияда берилген ар бир илимий натыйжанын (жобонун) жана тыянак, корутундунун негизделүү жана тастыкталуу даражасы.

1-жыйынтык. Жардамчы атоочторду зат атоочтордон конверсия кубулушу аркылуу бөлүнүп чыккан сөздөрдүн тобу экендиги илимий иштин 2.2, 2.3 бөлүмдөрүндө кеңири каралган жана мисалдар менен тастыкталган. Тактап айтканда, жардамчы атоочтордун өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары калыптанышы талдоого алынып, жардамчы атоочторго мүнөздөмө берилген.

2-жыйынтык. Жардамчы атоочтор өзүнүн этимонунан алыстай элек сөздөр экендиги, ал эми жандоочтор лексикалык маанисинен алда канча алыстаган сөздөр, ошондуктан буларды өз алдынча эки башка категория катары кароо керек экендиги II баптын 2.4 параграфында (71-79-бб.) берилген талдоолор жана мисалдар аркылуу далилденген.

3-жыйынтык. Жардамчы атоочтор мейкиндик жөндөмөлөрүнүн биринде туруп, астындагы илик жөндөмөдөгү сөз менен байланышып, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарышы шарт экендиги III баптын 3.2 (3.2.1 – 3.2.12); 3.3 (3.3.1. – 3.3.5) параграфтарында (85-123-бб.) семантикалык топторго бөлүнүп талдоого алынып, кыргыз тилиндеги бай факты-материалдар менен тастыкталган.

4-жыйынтык. Кыргыз тилинде да башка түрк тилдериндегидей эле жаңыдан калыптана баштаган жардамчы атоочтор учурай тургандыгы III баптагы 3.4. (3.4.1. – 3.4.7) параграфтарда (126-135-бб.) кеңири талданып, мисалдар менен бышыкталган.

3. Диссертацияда сунушталган ар бир илимий натыйжанын (жобонун), корутунду-тыянактардын жаңылык даражасы.

1-жыйынтык жаңы, анткени жардамчы атоочтордун зат атоочтордон конверсия кубулушу аркылуу бөлүнүп чыккан сөздөрдүн тобу экендиги мындан мурунку изилдөөлөрдө каралбаган.

2-жыйынтык жаңы болуп саналат, себеби жардамчы атоочтор өзүнүн этимонунан алыстай элек сөздөр экендиги, ал эми жандоочтор лексикалык маанисинен алда канча алыстаган сөздөр, ошондуктан буларды өз алдынча эки башка категория катары кароо керек экендиги жөнүндөгү маселе бул иште биринчи козголуп, кеңири иликтөөгө алынган жана илимий жактан негизделип, мисалдар менен бышыкталган.

3-жыйынтык жаңы, анткени жардамчы атоочтор мейкиндик жөндөмөлөрүнүн биринде туруп, астындагы илик жөндөмөдөгү сөз менен

байланышып, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарышы шарт экендиги бай факты-материалдар менен тастыкталган.

4-жыйынтык жаңы, анткени кыргыз тилинде да башка түрк тилдериндегидей эле жаңыдан калыптана баштаган жардамчы атоочтор учурай тургандыгы айтылып, алар мисалдар менен бекемделген.

5. Алынган жыйынтыктардын ички биримдигинин берилиши.

Иште кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасына байланыштуу изилдөөдөн алынган тыянактар, жыйынтык-натыйжалар негизги максатка багытталып, ички биримдикке, улантуучулук мүнөзгө, логикалык ырааттуулукка, маани-маңыздык байланыштуулукка ээ.

6. Иликтөөдө актуалдуу маселелерди чечүүдө диссертант тарабынан алынган натыйжалардын багыты, теориялык жана практикалык баалуулугу.

Д.И.Алтаеванын илимий иши кыргыз тилинде мурда изилденбеген кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторго жана алардын лингвистикалык парадигмасына арналган. Ошондуктан диссертациянын жыйынтыктары, материалдары, жоболору илимий изилдөөчүлүк, билим берүүчүлүк, практикалык мааниге ээ. Иштин илимий-теориялык базасы катары көрүнүктүү түркологдордун, кыргыз тилчи окумуштуулардын кызматчы сөз түркүмдөрүнө, ошондой эле жардамчы атоочторго арналган эмгектеринин пайдаланылышы илимий иштин теориялык баалуулугу болуп саналат. Изилдөөнүн натыйжасында алынган жыйынтыктар түркология илиминде кыргыз тилинин айрым грамматикалык маселелери тууралуу айтылган илимий пикирлерди тактоого, толуктоого салым кошот, ошону менен бирге жеке көз караштарды да чагылдырат. Алгач ирет кыргыз тил илиминде жардамчы атоочтордун изилдөөнүн объектисине алынышы – диссертанттын илимий-теориялык изилдөөлөргө кошкон салымы катары белгиленет. Илимий иштин практикалык мааниси чоң. Изилдөөнүн материалдарын кыргыз тилинин грамматикасы, түрк

тилдеринин салыштырма грамматикасы боюнча өтүлүүчү курстарда, атайын курстарда колдонууга болот.

7. Диссертациянын негизги жоболорунун, жыйынтыктарынын, тыянактарынын жана натыйжаларынын жетиштүү деңгээлде жарыяланышы.

Диссертациялык изилдөөдөн алынган негизги жыйынтыктар, жыйынтык-корутундулар илимий-практикалык конференцияларда окулган баяндамаларда, диссертациялык иштин негизинде иштин мазмунун чагылдырган 14 илимий макала жарыяланып, анын ичинде чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда 3 макала жарык көргөн.

8. Авторефераттын диссертацияга дал келиши. Автореферат диссертациялык иштин мазмунуна, анда коюлган изилдөөнүн максаты менен милдеттерине шайкеш келет. Авторефератта диссертациянын негизги идеялары, изилдөөдөн алынган жыйынтыктары жазылып, автордун кошкон салымы, жаңылыгынын даражасы, изилдөөнүн практикалык баалуулугу көрсөтүлгөн. Авторефератка коюлуучу талаптар толук сакталган.

9. Диссертациялык иштин мазмунунда байкалган кемчиликтер.

Диссертацияда айрым эске алуучу жагдайларды белгилеп кетмекчибиз.

1. Диссертацияда коргоого коюлуучу жобонун биринде «Жардамчы атоочтор мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринде туруп, астындагы илик жөндөмө менен байланышып, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарышы шарт» деп айтылат. Анын ордуна *Ойзиш тарап* «Атооч сөздөр мейкиндик жөндөмөсүнүн биринде туруп, астындагы илик жөндөмө менен байланышып, жардамчы атоочтук милдет аткарышат» деген туура болмок деп эсептейм, анткени иште жардамчы атоочтордун лексика-семантикалык

маанилери берилет, бирок алардын синтаксистик кызматы тууралуу кеп болбойт.

2. «Негизинен жардамчы атоочтор кызматчы сөздөрдүн өзгөчө бир түрү болуп, семантикасы жагынан жандооч, бөлүкчө, байламтага караганда бир кыйла жогору турат, т.а. өзүнүн баштапкы этимонунан алыстай элек сөздөр» деп берилет диссертациянын II бап боюнча жыйынтыгында (80-бет). Демек, диссертант жардамчы атоочтордун кызматчы сөздөр менен жалпылыгы, айырмачылыгы тууралуу да кыскача маалымат берип койсо, алардын өзчөлүгү мындан да даанараак ачылмак беле деген ойдобуз. Анткени диссертант бүгүнкү күнгө чейин мектеп жана ЖОЖдор үчүн жарык көргөн окуу китептеринде, грамматикаларда жардамчы атоочтор зат атооч бөлүмүнөн кийин да, кызматчы сөз түркүмүнүн курамынан да орун албай келет деп белгилейт I бапта (47-бет).

3. Ар бир бөлүмдүн аягындагы жыйынтык өтө кыска, иштин мазмунун толук чагылдыра албайт. Мисалы, III бап - иштин негизги бөлүгү, анда жардамчы атоочтор лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлүп, бай факты-материалдар менен талдоого алынган (82-136-бб.). Бирок иштин корутундусу бир бет+үч сап (137-138-бб.). Иштин мазмуну, жаңылыгы бул көлөмгө сыйбайт.

4. Диссертациянын айрым жерлеринде келтирилген авторлорго сылжалар көрсөтүлбөй калган. Мисалы, Н.К.Дмитриевдин «Грамматика башкирского языка» деген эмгегинен жардамчы атоочтор тууралуу маалыматтар берилип, бирок эмгектин чыккан жылы, алынган маалыматтардын бети көрсөтүлгөн эмес (21-б., 80-б.), КАТГ (1980) эмгегинен алынган материалдардын айрым жерлеринде да сылжалар берилбей калган (44-б.). Айрым сөздөрдүн түшүндүрмөсүн берүү (этимон, 80-бет) зарыл эле деген пикирдебиз. Диссертацияда орфографиялык, пунктуациялык каталар да кездешет (80-б.,83-б.).

Бирок, жогоруда айтылган сын пикирлер, сунуштар диссертациянын жалпы мазмунуна кедергисин тийгизе албайт.

10. Диссертациянын Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиянын окумуштуулук даражаларды ыйгаруу боюнча жобосуна дал келиши.

Алтаева Динара Исаковнанын 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча «Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы» деген темада филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясы КР УАК тарабынан коюлган талаптарга жооп берет. Ал эми анын автору 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алууга татыктуу.

Расмий оппонент, филология илимдеринин доктору, доцент

К.Т.Джаманкулова

16.01.2020

К.Т. Джаманкулова

Валерий Дмитриевич Шенников

Шенников В.В.

г. Бишкек

Шенников В.В.

Диссертацияны кесемке
14-январда келип түштү.

В.В.

